

Online
cultuurhistorisch
tijdschrift over
's-Hertogenbosch

Jaargang 2
Nummer 3
September 2021

Uitgave van Erfgoed 's-Hertogenbosch

In dit nummer

3

Het Bosch in de laatste 150 jaar

De veranderingen in een stadsdialect

10

De Jodenverbranding in 's-Hertogenbosch

Pogingen om een afslachting te dateren

16

De ontmanteling van de vesting 's-Hertogenbosch

Colofon

SILVA is het online wetenschappelijke tijdschrift van Erfgoed 's-Hertogenbosch, afdeling van gemeente 's-Hertogenbosch. De naam Silva is ontleend aan de Latijnse naam van de stad: Silva Ducis, 'bos van de hertog'.

Silva verschijnt ieder kwartaal en wordt digitaal gepubliceerd op www.erfgoedshertogenbosch.nl/silva.

Neem voor meer informatie contact op via erfgoed@s-hertogenbosch.nl.

Redactie

Lianne van Beek, Jac. Biemans, Dennis Dekker, Joris van Dierendonck (eindredacteur), Ronald van Genabeek, Ronald Glaudemans

Vormgeving: Rob Duterloo

Cover: gezicht op de Hinthamerpoort van de buitenzijde van de stad. Rechts het Muntelbolwerk, ca. 1880.

e-ISSN 2666-9951

Voorwoord

Misschien bent u weer thuis na de zomer, of, gezien de bijzondere omstandigheden, nog steeds thuis. Vrijwel niets roept het 'thuisgevoel' zo sterk op als het horen van de taal die thuis gesproken wordt. Het openingsartikel van **Jos Swanenberg** is een feest der herkenning voor de echte Bosschenaar. Hij toont overtuigend aan dat, hoewel het dialect aan verandering onderhevig is, het echte Bosch nog steeds floreert.

Martien van Asseldonk gaat in zijn artikel in op een pijnlijke episode uit de Bossche geschiedenis: de verbranding van een groep Joden in de beginjaren van de stad. Naar aanleiding van een recente publicatie van Laurant Toorians vraagt Van Asseldonk zich af wanneer deze executie plaatsvond. Toevalligerwijs reflecteert Van Asseldonk ook op eerder werk van **Ton Kappelhof**, van wiens hand het laatste artikel is.

Kappelhof verdiept zich in de ontmanteling van de vesting 's-Hertogenbosch na de invoering van de Vestingwet in 1874. Hoe verliep dat proces en waarom ging het hier anders dan elders?

Wij wensen u veel leesplezier, thuis of waar dan ook.

Redactie Silva

Het Bosch in de laatste 150 jaar

De veranderingen in een stadsdialect

Jos Swanenberg

In deze bijdrage stellen we ons de vraag: hoe is het Bossche dialect veranderd gedurende de laatste 150 jaar? In het algemeen kunnen we stellen dat dialecten in Nederland, net als elders in West-Europa, de laatste anderhalve eeuw flink terrein verloren hebben aan de standaardtaal, het Nederlands. Wat betekent dat voor het dialect van 's-Hertogenbosch?

Dialectverlies gaat niet overal even snel. In verstedelijkte gebieden zoals de Randstad, met een hoge graad aan mobiliteit en migratie vanuit eigen land en buitenland, is dat veel sneller gegaan dan in perifere, rurale gebieden zoals de Achterhoek of het platteland van de provincie Groningen. Maar ook in die gebieden is er sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw, als allerlei technologische ontwikkelingen het boerenleven in hoog tempo compleet veranderen, veel veranderd in het taalgebruik. Dat geldt ook voor de dialecten in Noord-Brabant met inbegrip van provinciehoofdstad 's-Hertogenbosch. Het belangrijkste gevolg van de dominante positie van het Nederlands in het onderwijs, de massamedia, de wereld van bestuur en politiek, de kerk, de rechtspraak enzovoort is dat er vandaag de dag nog maar nauwelijks kinderen in het dialect worden opgevoed. Het dialect is zijn positie als moedertaal verloren aan het Nederlands.

Nu was het dialect van 's-Hertogenbosch altijd al een bijzonder dialect. Dat komt doordat 's-Hertogenbosch een bijzondere plaats is. Het is een oude stad, van begin af

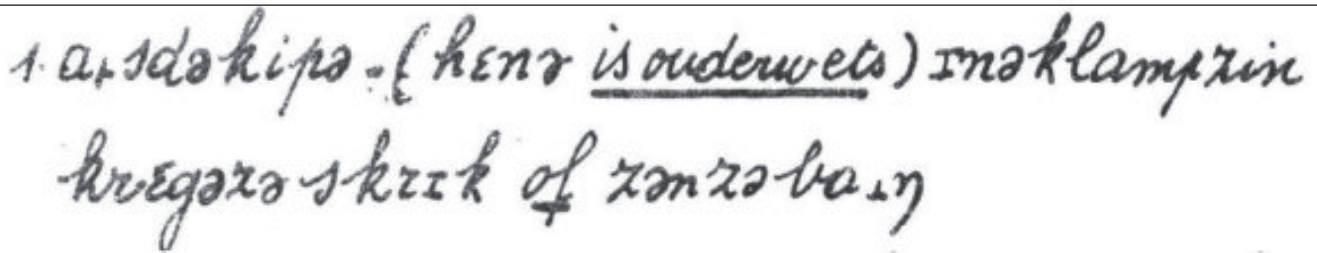

Jan Ebben (rechts) ook wel 'de Neus' genoemd, informant over het Bossche dialect, feliciteert hier Niek de Rooy, chef-redacteur van het Brabants Dagblad en schrijver van de Bossche Revues, met zijn 40-jarig werkjubileum bij de krant. Ebben speelde meestal de rol van politieagent in die revues. Opname uit oktober 1964 van fotograaf Frans Kuit (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0071375).

aan een bestuurscentrum en gunstig gelegen voor handel en verkeer. In tegenstelling tot de kleine boerendorpen van de naaste omgeving heeft het Bossche stadsleven altijd opengestaan (of moeten staan) voor mensen en hun talen van buitenaf. Er was dus voortdurend veel contact

1. æstə kipə ən spɛrwɔr zin zæin zə bɑŋ

Zin 1 uit de RND voor 's-Hertogenbosch.

1. asdekipə - (henne is onderwets) inəklampzin
kregge skrik of zən zə bɑŋ

Zin 1 uit de RND voor Rosmalen.

met andere talen en dat heeft het Bosch beïnvloed en anders gemaakt dan de omliggende dorpsdialecten. In deze bijdrage bespreken we enkele opvallende kenmerken van het Bosch in klankenpalet en woordenschat. Daarnaast vergelijken we die twee taalonderdelen door de tijd heen. Hiervoor gebruiken we uiteraard verschillende bronnen. Voor de klanken kijken we welke indruk enkele schriftelijke vragenlijsten van het Bossche dialect geven. Ze dateren van 1887 en 1952 en we kunnen de invullingen vergelijken met recente beschrijvingen van het Bosch, zoals door Harry van den Berselaar in 2003.

Bossche klank: de è van spèk

Een van de opvallendste kenmerken van het huidige Bosch is de open e. De open e hoor je bijvoorbeeld in *spèk* en *nèk*. De e klinkt in dat woord zoals in het Engelse *back*, bijna als een a. Dat komt omdat die e in het Bosch heel open is, en dat wil weer zeggen dat de mond ver geopend is tijdens het uitspreken van de klinker. Het tegenovergestelde is een gesloten e. Dat het spellingsteken e voor verschillende klanken kan staan, is natuurlijk bekend en ligt aan de basis van leesstruikelingen als *bommelding*, *negeren* en *pijpetuitje*. Het onderscheid tussen open en gesloten e is misschien minder bekend, maar een echte Bosschenaar laat *bed* niet rijmen op *vèt*. In het Nederlands zit er ook wel verschil in openheid tussen bijvoorbeeld *web* en *bel*, maar in het Bosch is dat verschil veel groter. Er zijn zelfs minimale paren in het Bosch. Dat zijn paren van woorden die enkel verschillen op dit aspect, de openheid van de e. Zo is de e in de Bossche vormen van het werkwoord 'lijken' gesloten en de e in de werkwoordsvormen bij 'leken' en 'likken' open: *Gij lekt wèl gèk, gij!* tegenover *De dakgeut lèkt* of *Hij lèkt aon unnen ijsco*. Het minimale paar *lekt-lèkt* is dus gebaseerd op het contrast open of gesloten. In 1952 werd de zin *de schipper lèkte z'n lippen af* genoteerd. Die è was er en die is er nog steeds.

Het Bosch van 1952

Ons meetpunt in 1952 is gebaseerd op het onderdeel voor 's-Hertogenbosch uit de Reeks Nederlandse Dialectatlassen (RND)¹. Onderzoeker A.A. Weijnen tekende de vertaling van 141 zinnen en woordreeksen op bij Th. Ebben (29 jaar, geboren in 's-Hertogenbosch, boekhouder die thuis meestal Bosch spreekt) en Jan Ebben (45 jaar, net als zijn ouders geboren in 's-Hertogenbosch, ambtenaar en bekend Bosch revuespeler die zelf ook wel 'Algemeen Beschaafd' spreekt). Als we naar de eerste zin in deze lijst kijken dan valt op dat die zin meteen al heel Nederlands klinkt: *èste kippe 'n sperwer zien, zijn ze bang*.

In de dialecten van de omliggende plaatsen zouden we, zeker in die tijd, iets verwachten in de trant van: *asde henne inne klamp zien, kregge ze skrik*. Een heel andere zin dan de Bossche variant.

Het Bosch ziet er in de jaren vijftig behoorlijk veel Nederlandse uit. Wat zijn dan de kenmerken die wel opmerkelijk afwijken van het Nederlands en het hedendaagse Bosch in de RND? Op de eerste plaats valt op dat zowel tegenwoordig, *boomkweker* als *klaar*, *gaan*, *slaan*, *avond*, *baas*, *zwaar* met óó gespeld wordt. Daarmee is een zeer gesloten oo-uitspraak bedoeld, nog het meest overeenkomend met het Nederlandse *door*. Of deze óó donkerder klinkt dan in de omliggende omgeving, kunnen we uit deze spelling niet opmaken. Die donkere oo maakt het Bosch beroemd met de uitspraak van woorden als groot, dood en rood.² Een kenmerkende uitspraak is *hij ligt zonder bróód in de góót, is bijna dóód en nou moet-ie naor 't Gróót*. Maar wat we wel weten is dat die uitspraak van

¹ Raadpleegbaar via https://www.dialectzinnen.ugent.be/wp-content/uploads/2016/05/K150_s-Hertogenbosch.pdf. De RND bestaat uit dit soort vertalingen voor 1956 dorpen en steden in Nederland en Vlaanderen.

² Van den Berselaar 2003, 30.

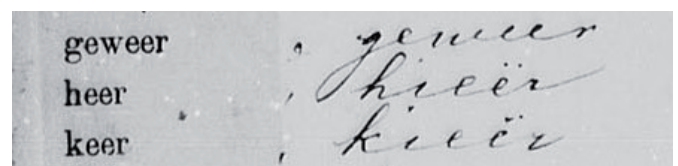
Brabantse boerin met 'kippe' of 'henne'? Prentbriefkaart, gestempeld 1914 (collectie J. Biemans, 's-Hertogenbosch).

de oo in geen geval wordt gezegd in woorden die in het Nederlands een aa hebben (zoals hierboven klaar, gaan, baas enzovoort). Wat dat betreft is het Bosch sinds de jaren vijftig veranderd.

Het verschijnsel dat woorden die in het Nederlands met aa worden uitgesproken en in het Brabants vaak met ao, maar hier dus ook met de óó, kennen we ook van aansluitend Oost-Brabants, maar wordt daar al lang als verouderd beschouwd, bijvoorbeeld: laten, paal – *laote*, *paol* en *lóóte*, *póól* (voor dentale medeklinkers, dat zijn t, d, z, s, r, l, n³). De nieuwere dialectuitspraak is voor het Bosch en de Oost-Brabantse dialecten een ao geworden: *laote*, *paol*, *klaor*.

Een klank van de Maaskant

Op de tweede plaats is in de RND ook de lange ee in het Bosch soms meer gesloten en kent dan een kleine naslag, zie zin 25: *breeje* (zoals de ee in beek) tegenover *steêne* (meer gesloten ee, een verlengde i van stip, met een naslag).

Fragment van de invulling van de vragenlijst van P.H. Willems, p. 14, voor 's-Hertogenbosch. Merk op dat *geweer* als *geweer* gespeld wordt, maar *keer* en *heer* als *kieër* en *hieër*.

Ditzelfde geldt voor de woorden twee en meester die in andere RND-zinnen voorkomen. Als we nu gaan kijken in het Bosch van het einde van de negentiende eeuw (volgens een invulling van de enquête van P.H. Willems in 1887 door de Bossche hoofdonderwijzer Joseph Leonard van Breemen⁴) dan zien we dat woorden met een ee in het Bosch zelfs met een ie (dat wil zeggen nog meer gesloten) en een duidelijke naslag gezegd werden: 'keer' is *kieër*, 'heer' *hieër*, 'leed' *liëed*, 'mening' *miëening*, 'leerling' *liëerling*, 'deeg' *diëeg*, 'oordeel' *oordiëel*, 'onderjurk' *onderkliëed* en 'wenen' is *schriëwe* of *schriëewe*.

25. gif mə tvê. bre.jə stê.nə - bre.jər - də
brê.tstə

Zin 25 uit de RND voor 's-Hertogenbosch.

³ Volgens Belemans & Goossens 2000, 135.

⁴ Raadpleegbaar via: <https://bouwstoffen.kantl.be/CPWNL/CPWNL.xq?browse=s249&act=browse#browse>

es. givme. in- of h₂ltme. in twi^o breijstien-
breijer-da brester

Zin 25 uit de RND voor Berghem.

Deze uitspraak doet denken aan de klanken van het dialect aan de Maaskant (Weijnen noemde ze Maaslandse dialecten), zoals van Oss, Geffen en Berghem.

Nu valt op in de Bossche lijst van Willems (1887) dat *eeren*, *keeren* en *leeren* wel *ië* hebben (p. 36), maar *begeren*, *verteren* en *smeren* niet. Daarbij valt ook meteen op dat de Nederlandse tegenhangers verschillen in spelwijze: dubbel *ee* en enkele *e*. In 1887 zitten we nog in de periode van de spelling van De Vries en Te Winkel (uit 1863, in het onderwijs ingevoerd in 1883 en geldend tot 1946). De dubbele klinkers *ee* werden scherplang genoemd en de enkele zachtlang, want deze spelwijze gaf oorspronkelijk een uitspraakverschil aan in het Nederlands. De dubbel gespelde *ee* werd iets scherper uitgesproken. Het verschil gaat terug op de herkomst van de klinkers. De scherplange *ee* was in de vroege middeleeuwen een *ai* en de zachtlange *e* was vroeger een korte *e* of *i*. Breed komt bijvoorbeeld uit *braidas* in een Germaanse voorouder van het Nederlands en daarom werd er *breede* gespeld. Maar *beet* komt uit *bitiz* en dus werd het meervoud gespeld als *beten*, niet *beeten*, in de spelling van De Vries en Te Winkel.

Tegenwoordig kunnen we in het Nederlands tekenen en rekenen laten rijmen, maar vroeger kon dat niet. In vele Brabantse dialecten is dit uitspraakverschil gehandhaafd en klinkt tekenen veel scherper en meer gesloten (*téékene*, met een lange *i* van stip) dan rekenen (ongeveer zoals in het Nederlands). Dat is wat de bronnen uit 1887 en 1952 ons voor het Bosch laten zien. De *ie*-uitspraak met naslag die we van Oss en omgeving kennen is uit het Bosch verdwenen. In 1887 was die er nog wel in het Bosch, maar in 1952 was hij al verwaterd tot een gesloten *ee* met naslag om tot slot als gesloten *ee* te eindigen.⁵

Sjibbolet

De *oo* van groot en de *e* van bek functioneren als sjibbolets voor het Bosch. Een sjibbolet is een taalkenmerk (een klank of woord) waaraan je de afkomst kunt herkennen. Brabanders en Limburgers zijn herkenbaar aan een zachte *g*, Amsterdammers aan de *s* van *de son die se de see in sien sakke*. Een sjibbolet is dus een klank of woord dat we met een plaats associëren en zo is het een merkteken voor regionale identiteit. Aan de uitspraak van de *oo* van

groot en de *e* van bek kun je de Bossche naar herkennen. Omdat ze belangrijk zijn voor dergelijke manieren van identificatie, kunnen zulke uitspraakvariëteiten standhouden en vinden we ze nog steeds typisch voor het Bossche accent. De gesloten *ee*-uitspraak die we in de bronnen van 1887 en 1952 terugvonden, doet zoals gezegd denken aan het Maaskantse dialect (onder meer Oss, Geffen en Berghem). Dit fungeerde dus waarschijnlijk niet als een sjibbolet van uitsluitend het stadse Bosch. Daardoor kon deze uitspraak verloren gaan en werd de klank steeds meer een *ee*, zoals in de andere dialecten in de nabijheid van 's-Hertogenbosch (Vlijmen, Vught, Den Dungen, Rosmalen).

Het klankenpalet vertoont samenhang. Als een klank verandert, veranderen er hele reeksen woorden. Maar dat proces verloopt geleidelijk, het ene woord doet dat eerder dan het andere. Als een klank verandert, verandert de uitspraak van de woorden, maar daarmee verdwijnen de woorden nog niet. Er zijn echter ook veel woorden van het Bossche dialect die verdwenen zijn. Daarin staat ieder woord op zichzelf.

De *oo* van groot en de *e* van bek functioneren als sjibbolets voor het Bosch (tekening Guus Ong).

⁵ Van den Berselaar 2003, 28-29.

Woordenschat

Niet alleen het klankenpalet maar ook de woordenschat van het dialect van 's-Hertogenbosch kunnen we door de tijd heen vergelijken. Zo vermeldt Van Breemen in 1887 in de vragenlijst van Willems dat voor prent soms *prènt* wordt gezegd, maar vaker *beeleke*. Dat woord is al lang verdwenen, maar wordt nog wel in de betekenis van 'proces-verbaal' gegeven in *Het Bosch Woordenboek* (2009): *de wout gaf 'm 'n beeleke*. Bij 'kussen' in de zin van zoenen schijft Van Breemen '*puuntjes geven* wordt gebruikt door zeer jonge kinderen'. Nog eerder vulde G. Bosch in 1879 in een dialectvragenlijst van het Aardrijkskundig Genootschap in: *lang me 'n munje* 'geef me een zoen'.⁶ *Puuntje* en *munje* zijn al lang verdwenen, *lange* voor geven ook.

Dat er veel veranderd is in de woordenschat van het Bosch ligt voor de hand. Woorden zijn in het dagelijks taalgebruik opvallender dan klanken of grammaticale regels. Als ze in een dialect heel anders zijn dan in het Nederlands worden ze gemakkelijk vermeden wanneer men liever Nederlands dan dialect spreekt.

Als we bladeren (browsen) door de Bossche woordenschat die is vastgelegd in het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* (WBD, 1967-2005), zullen we lang niet alle woorden nog herkennen. Het WBD is sinds 2017 online beschikbaar als *Elektronisch Woordenboek van de Brabantse Dialecten*.⁷ In 2020 is het WBD opgenomen in de *Database van de Zuidelijk-Nederlandse dialecten* (het gaat hard in de wereld van digitalisering). We kennen niet van ieder gegeven de exacte datering van de bron, maar over het algemeen kan gesteld worden dat de gegevens uit de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw komen. Dat wil niet zeggen dat deze woorden toen nog algemeen gebruikt werden. Ze kunnen zijn opgetekend uit het geheugen van de informant, en dan is het passieve dialectkennis ('vroeger zei oma ...') in plaats van een rapportage van actief gebruik ('dat voorwerp noemen wij een ...').

Van gemoezel tot blüsterkes

Hier volgt een aantal woorden onderverdeeld in betekenisdomeinen en we beginnen met eten en drinken. Groente noemt men *gemoezel*. Augurken zijn *aggorentjes*, en dat woord is voor geen enkel ander Brabants dialect opgetekend. Dadels zijn *vijgedaole*. Bederf van het brood is *lèng*, *olm* of *zoowmer*. Een babbelaar is een *ababbel*, *rababbel*, *stroowpjèunes* of een *bèbbelke*. Voor lurken oftewel hoorbaar zuigen, bijvoorbeeld aan een pijp, werd *leurziken* gemeld. Dan gaan we naar eigenschappen en gedragingen van

de mens. Baldadig is *baldaojeg* of *schevelig*. Een bandiet is een *schobbert* en een bangerik een *bangpoepert*. Een steek onder water geven oftewel in bedekte termen iets onaangenaams zeggen is *sniere*, *vrèle*, *pike*, *jenne*. Iets bedenken wordt *figelere* (vigileren) of *uitprakkezere* genoemd. Voor begeren wordt *haoke* of *lange* gezegd. Bekvechten is *moelvèchte*, *smoelvèchte* of *afstrijje*. Beslissen is *beschaaie* en betrappen is *atrapere*. Gehurkt zitten heet *op z'n huiketjes zitte*. Een gierigaard is een *pinnefoek*. Een klompvoet werd een *horrelepótje* genoemd. Het eerste deel van het woord is *horrelen*, een woord voor haperen of strompelen dat we nauwelijks nog kennen. Een *horrelepótje* is dus een strompelpootje. Voor huidschilfers is *blüsterkes* genoteerd voor het dialect van 's-Hertogenbosch. Het woord is de Bossche versie van bluiustertje, dat is een blaar. Het woord *abbeluinig* voor lui is in het WBD alleen maar voor 's-Hertogenbosch gegeven. Van al deze woorden zijn er maar een paar in *Het Bosch Woordenboek* opgenomen: *aggorentjes*, *ababbel* en *vigilere*.

Woorden voor dingen die er niet meer zijn

In het domein van de gemeenschap (handel, vrijetijd et cetera) vinden we *grote sènt* of *zoes* voor een halve stuiver. Een biggenmand (een langwerpige gevlochten mand waarin men biggen naar de markt vervoert) heet een *keurekesmand*. Dit laat mooi zien dat de woordenverzameling van het WBD een heel eind in de tijd teruggaat. Weinigen onder ons weten nog een biggenmand te liggen of hebben nog met een halve stuiver kunnen betalen. In 1942 werd deze munt van twee en een halve cent voor het laatst geslagen en in 1948 kon je er niet meer mee betalen. Het woord *zoes* is wel een vreemde naam voor deze munt. Waarschijnlijk is het een variant van *soes*, *soe*, *sol* of *sus*, vooral in de provincie Antwerpen bekend als naam voor oude, kleine munten zoals een centiem of een stuiver. Deze woorden zijn afgeleid van Latijn *solidus*, de naam voor een Romeinse munt die van de derde tot de tiende eeuw in gebruik is geweest, als laatste in het Byzantijnse rijk. Via het Frans (eerst *sol*, later *sou*) is dat woord bij ons terechtgekomen. In Frankrijk heeft men in de omgangstaal nog tot aan de invoering van de euro het woord *sou* voor een vijf Frankstuk gebruikt. Dit woord werd in het WBD enkel voor 's-Hertogenbosch vermeld, en alleen in deze betekenis. Nog een woord waarvoor datzelfde geldt is *tjoek*. Dat betekent mannelijke eend oftewel woerd en de databank geeft voor het Bosch niet alleen *tjoek* maar ook *woender* en *wuunder*. Die laatste twee woorden worden ook voor de dorpen rondom de stad gegeven, maar *tjoek* is dus weer uitsluitend Bosch. Een dobber om mee te vissen is een *öpper*. Alles kwijt oftewel blut is *kèps*. Ook *joete* vinden we alleen maar voor het Bosch in het WBD: het werd samen met *centje litse* gegeven voor het Bosch in de betekenis van meetje steken, een spel waarbij muntjes in een bepaald vak

⁶ Swanenberg 1998, 209-210. Raadpleegbaar via: https://www.dbnl.org/tekst/sijs002hond01_01/

⁷ e-WBD. Raadpleegbaar via: www.e-wbd.nl

De Bossche varkensmarkt vol 'keuresmanden', Opname op 13 december 1928 door Fotopersbureau Het Zuiden (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0021293).

moesten worden gegooid om terrein te winnen van de tegenstander. Meetje steken verwijst dan ook naar het verleggen van de grens (de meet). *Koppermaandag* was ooit de naam voor de maandag na Driekoningen. Het woord was van Bergen op Zoom tot Oss in gebruik, ook in het Bosch. Deze maandag werd vroeger feestelijk gevierd, vooral als gildefeest. In de wereld van de boekdrukkers bleef dit gebruik nog het langste in zwang; zij drukten op die dag de *kopperwensen* of *kopperprenten*, en later kalenders, voor hun klanten. Wat *kopper* in al deze woorden betekent, weten we niet. Ook was deze dag her en der in gebruik als startdatum van de huurtermijn voor boerenknechten. Andere namen voor deze dag waren ooit *verloren*, *verkoren* of *gezworen maandag*. Deze woorden maken duidelijk deel uit van een leven in de stad dat al lang niet meer bestaat. De woordenschat is enorm veranderd en dat geldt natuurlijk ook voor de wereld die de woorden beschreven en waarin ze gebruikt werden. Toch zijn niet alle woorden zo uitzonderlijk. Neem de woorden voor een mond in het dialect van 's-Hertogenbosch in het WBD: *bakkes*, *bèk*, *kop*, *kwèèk*, *kwèèkerd*, *moel*, *mond*, *mundje*, *smoel*, *klèp*, *menaasieklèp*, *meule*, *meuleke*, *mùrf*, *trul*, *rèbbel*,

snaoter, *snèbbel* en *snèp*! Met de meerderheid van deze woorden kun je nog best terecht op de *mèrt* in 's-Hertogenbosch.

Tot slot

In deze bijdrage zijn we nagegaan hoe enkele opvallende klanken en een aantal bijzondere woorden van het Bosch veranderd of zelfs verdwenen zijn door oude bronnen te vergelijken met jongere registraties van het Bosch. Zo heeft het Bosch van de jaren tachtig van de negentiende eeuw nog een lange *ieë* met naslag (ieë) in woorden als *heer* en *deeg*. Die klank is in de jaren vijftig van de twintigste eeuw al veranderd in een *ee*. Maar de typische *è* en *ó* zijn nu nog steeds bekende kenmerken, *sijbbolets*, van het Bosch. In de Bossche woordenschat hebben vooral de woorden voor zaken die er nu niet meer zijn het zwaar te verduren gehad, bijvoorbeeld *zoes* en *keuresmand*. Maar ook de woorden voor iets alledaags als een *zoen*, een *puuntje* en *munje*, horen we niet meer. Het stadsdialect heeft veel van zijn woorden en klanken verloren, maar het is zeker nog niet verdwenen.

Wij deeje d'r
altèd gèere
eentje vatte

Op de 'mèrt' in Den Bosch kun je natuurlijk ook iets drinken... (tekening Guus Ong).

Jos Swanenberg (Gemert 1968) woont in Rosmalen. Hij is hoogleraar Diversiteit in taal en cultuur aan Tilburg University en streektaaladviseur bij de stichting Erfgoed Brabant in 's-Hertogenbosch. Van 1995 tot 2009 werkte hij als dialectoloog aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, waar hij in 2000 promoveerde op een proefschrift over vogelnamen in Zuid-Nederlandse dialecten.

Literatuur

BELEMANS, R. & J. GOOSSENS, 2000: *Woordenboek van de Brabantse Dialecten. Inleiding* (Assen).

BERSELAAR, H. VAN DEN, 2003: *Wè zeet uwes. Over de stadstaal van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch).

HOL, A. & J. PASSAGE, 1966: *Dialektatlas van Oost-Noord-Brabant de Rivierenstreek en Noord-Nederlands-Limburg*, Reeks Nederlandse Dialectatlassen 10 (Antwerpen).

REELICK, L. EN C. SWANENBERG, E. VERZANDVOORT, M. WOUTERS, 2009: *Het Bosch Woordenboek* ('s-Hertogenbosch).

SWANENBERG, C., 1998: 's-Hertogenbosch. Honderd jaar Bossche stadstaal.' In: *Honderd jaar stadstaal* (Amsterdam/Antwerpen).

WEIJNEN, A., 1952: *Dialect-atlas van Noord-Brabant*, Reeks Nederlandse Dialectatlassen 9 (Antwerpen).

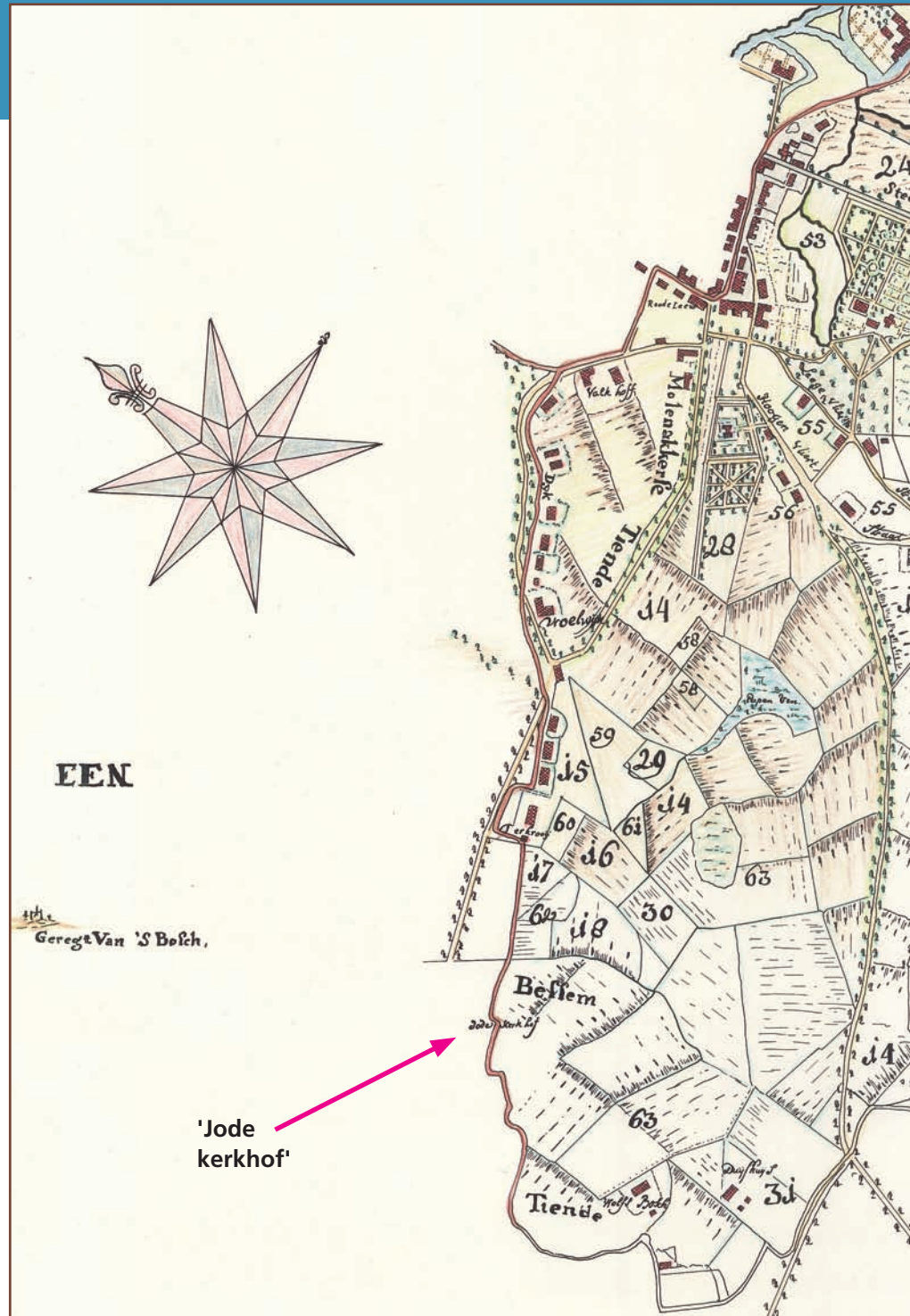
De Jodenverbranding in 's-Hertogenbosch

Pogingen om een afslachting te dateren

Martien van Asseldonk

Het dateren van historische gebeurtenissen is een delicaat proces. De betrouwbaarheid van bronnen loopt sterk uiteen en dat vraagt om een kritische blik. Verschillende interpretaties van bronnen leiden al snel tot verschillende conclusies. Dat is ook zichtbaar bij de datering van een Jodenverbranding in 's-Hertogenbosch in de middeleeuwen.

In 2020 verscheen een boek over de geschiedenis van Vught en Cromvoirt, waarin Laurant Toorians enige aspecten van de middeleeuwse geschiedenis van Vught beschrijft.¹ Hij wijst op de vermelding van een 'jodekerkhof' op een tiendkaart van Vught uit 1772/73, niet ver van de Bossche galg. Een deel van dat woord ('jode') staat aan de ene zijde van een in 1463 aangelegde dijk geschreven, 'kerkhof' aan de andere zijde. Toorians veronderstelt daarom dat het kerkhof in 1772/73 aan weerszijden van de dijk lag en dat dit kerkhof al bestond vóórdat de dijk aangelegd werd. Had men in 1463 inderdaad zo weinig respect voor een al dan niet verlaten Joods kerkhof dat men er een dijk dwars overheen aanlegde? Wellicht is het goed deze

Detail uit de tiendkaart van Vught uit 1772-1773 door Hendrik Verhees. Links de galg ('geregt') van 's-Hertogenbosch op de Vugtherheide, rechts daarvan het 'Jode kerkhof'. Reproductie (BHIC, 's-Hertogenbosch, 5129-1B09)

¹ Toorians 2020, 30-77.

veronderstelling van Toorians nader te onderzoeken. Toorians gaat vervolgens in op de verbranding van een groep Bossche Joden in de beginjaren van de stad. Dat was voor mij aanleiding om er eens goed naar te kijken, mede omdat ik op dat moment bezig was met een boek over de oudste geschiedenis van 's-Hertogenbosch, Vught, Herlaar en Oirschot.²

Eeuwenoud verschijnsel

Veel mensen die het woord 'Jodenverbranding' lezen, denken onbewust aan de Tweede Wereldoorlog. Aan wat zich daar in de concentratiekampen heeft afgespeeld. Het verschijnsel Jodenvervolgning is echter veel ouder. In christelijk Europa kwam het vanaf ongeveer het jaar 1000 geregeld tot gewelddadige uitbarstingen tegen Joden, de zogenoemde pogroms. De vervolgingsgolf bereikte zijn eerste piek tijdens de kruistochten. In 1096 werden tijdens een kruistocht bloeiende gemeenschappen langs de Rijn en de Donau volkomen vernietigd. In de Tweede Kruistocht (1147) werden de Joden in Frankrijk in groten getale afgeslacht. De Joden werden ook tijdens latere kruistochten onderworpen aan aanvallen en vervolgingen.

Joden waren veelal uitgesloten van de ambachtsgilden en het waren over het algemeen ook geen boeren met veel grond. Veel Joden legden zich toe op de handel. Aangezien zij de enige mensen waren die geld uitleenden tegen rente (hetgeen aan katholieken door de kerk werd verboden) werden sommige Joden prominente financiers. Joden streken spoedig ook neer in een jonge handelsnederzetting die in de tweede helft van de twaalfde eeuw was ontstaan op de plek waar de Aa en Dommel samenvloeiden, de plaats van de (latere) stad 's-Hertogenbosch. Ook daar werden zij op een gegeven moment vervolgd en een aantal van hen werd verbrand. Kappelhof en recent Toorians hebben geprobeerd deze gebeurtenis te dateren.³ In dit artikel doen we verslag van dat discours. Het artikel sluit af met een conclusie.

Vermeldingen door kroniekschrijvers

De zestiende-eeuwse Bossche kroniekschrijver Molius schrijft over de beginjaren van 's-Hertogenbosch: *'En zo kwam het dat men toen zag gebeuren dat een groot aantal poorters, afkomstig uit het land van Luik, Kleef, Gulik,*

Reconstructie van de Jodenpoort (Antwerpse Poort) met brug gezien van buiten de stad. Van deze kleinste van de drie landpoorten naar de stad werden in 1997 resten aangetroffen bij de Schapenmarkt (Erfgoed 's-Hertogenbosch).

Gelre en andere omliggende gebieden, daar bijeenstroomde.⁴ Onder de nieuwkomers waren ook Joden. Molius en zijn tijdgenoot Cuperinus vermelden dat in de vroege jaren van de stad een groep Joden opgepakt en verbrand werd op de Vughterhei. Deze Joden woonden (zo schrijven zij) op de plaats die in de zestiende eeuw 'Achter het Wild Varken' werd genoemd, net ten zuidoosten van de muur uit circa 1202-1222.⁵ Volgens Molius werden de Joden betrapt op het smeden van plannen om de nieuwe stad te vernietigen. Cuperinus heeft het over hun 'lelijke feiten en misdaden'. Mogelijk vormden hun afwijkende geloof, concurrentie met andere handelaren en de algemene tijdsgeest (denk aan de kruistochten) een vruchtbare voedingsbodem voor deze afslachting. Kappelhof acht de overlevering dat er een groep Joden verbrand werd op de Vughterhei 'vermoedelijk waar'. In 1293 wordt de stadspoort bij Achter het Wild Varken de Jodenpoort genoemd.⁶ Daar zullen in de dertiende eeuw dus inderdaad Joden hebben gewoond. Bovendien werd in 1997 in de wijk waar de Joden gewoond zouden hebben een pot met 2119 munten opgegraven. Vermoedelijk werd deze pot in 1305 begraven tijdens een onrustige periode in de stad. Janssen houdt rekening met de mogelijkheid dat het geld eertijds van een Joodse geldwisselaar kan zijn geweest.⁷

² Dit boek: *Gezag en Macht in het Hart van de Meierij. Texandria en het ontstaan van 's-Hertogenbosch, Vught, Sint-Michiëlgestel en Oirschot. De eerste heren en hun heerlijkheden* wordt op 20 november 2021 gepresenteerd.

³ Kappelhof 2020; Toorians 2020.

⁴ Hoekx 2003, 91.

⁵ Cuperinus 1848, 32; Hoekx 2003, 90-93.

⁶ Van Synghel 1998, 405-410; Van Sasse van Ysselst 1910-1914, II, 493 d.d. 1544: juxta portam, dictam der Joeden poirt, nu genaamd Onser Vrouwe poirt.

⁷ Janssen en Treling 2011, 41-43.

Joden worden levend verbrand op een brandstapel. Miniatuur in een handschrift uit Doornik, 1349-1352) (KB Brussel, KIK-IRPA X004175).

De datering door Kappelhof

Kappelhof merkt op dat in de verordening uit 1327 van het Bossche ambachtsgilde van slagers en vleeshouwers wordt bepaald dat vlees dat door Joden was aangeraakt, niet mocht worden verkocht. In de keur van het slagersgilde uit 1361 is deze bepaling verdwenen. Voor zover bekend is de verordening uit 1327 de oudst bekende keur van het slagersgilde. Als dat inderdaad de eerste keur is, dan betekent dit dat er in 1327 Joden in 's-Hertogenbosch woonden of er geregeld kwamen, bijvoorbeeld als handelaren. Dit sluit goed aan bij de vermelding van de Jodenpoort in 1293. Het jaartal 1361 kan dienen als de datum waarvóór de Joden (voorlopig) als poorters of inwoners uit de stad verdwenen. Kappelhof plaatst de afslachting van Joden op de Vughterhei in de periode 1349-1350, toen op veel plaatsen in het Rijnland en Westfalen pogroms werden gehouden. Dit nadat de pest een ravage had aangericht onder de bevolking en de Joden daarvan de schuld kregen.⁸ Kappelhof heeft dat scherp opgemerkt en brengt een goed argument in de discussie. We kunnen desalniettemin niet helemaal uitsluiten dat de verbranding van de Joden al eerder plaatsvond en dat Joodse handelaren en geldschieters weer (geleidelijk) terugkeerden naar de stad, nadat de gemoederen gekalmeerd waren, om in het midden van de veertiende eeuw vanwege de vijandige tijdsomstandigheden opnieuw te vertrekken. Daar is voornamelijk niets met zekerheid over te zeggen.

⁸ Kappelhof 2020.

De datering door Toorians

Recent heeft Toorians geprobeerd deze gebeurtenis te dateren op basis van de oude kronieken van de stad.⁹ Cuperinus plaatst de gebeurtenis vóór 1195.¹⁰ In de kroniek van Molius wordt de Jodenvervolging vermeld ná het verkrijgen van de eerste stadskeur (omstreeks 1195), maar vóór de eerste uitbreiding van de stad. Witmer gaat uit van een eerste stadsmuur rond de markt en ziet de stadsmuur van circa 1202-1222 als de eerste uitbreiding. Volgens Van Genabeek was de muur van circa 1202-1222 de eerste stadsmuur en werd het ommuurde deel van de stad tussen circa 1275 en 1375 voor het eerst uitgebreid.¹¹

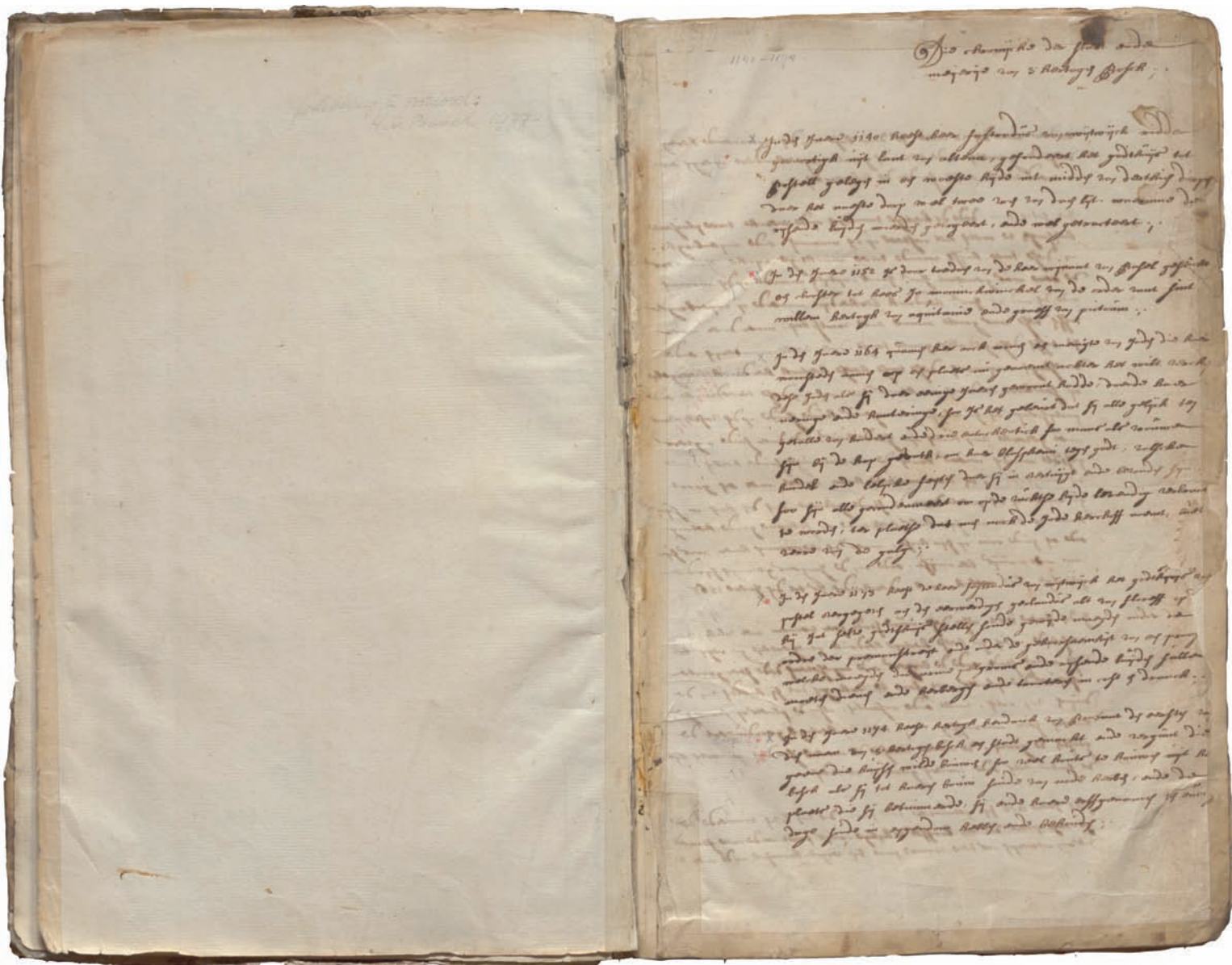
De Jodenvervolging wordt ook genoemd in de zogenoemde Bossche 'kroniek van het Sint-Geertruiklooster', die de geschiedenis van de stad beschrijft van 1140 tot 1699.¹² Deze kroniek neemt de passage over de Jodenvervolging over van Cuperinus en voegt eraan toe dat de gebeurtenis plaatsvond in 1164 en dat er 183 Joden

⁹ Toorians 2020, 32-38.

¹⁰ [Cuperinus] 1848, 32.

¹¹ Witmer 2019, 15-57; Van Genabeek 2019, 107-118.

¹² Van Bavel 2001, fol. V. Op voorstel van H. van Bavel werd de kroniek naar het Bossche Geertuiklooster genoemd. Dat is enigszins misleidend, want het is onzeker of de kroniek ooit eigendom van dat klooster is geweest. Van Bavel ontdekte dat een van de religieuzen van dit klooster in de zestiende eeuw Barbara Discuis was, een buitenechtelijke dochter van keizer Maximiliaan. In de kroniek komen vier passages voor die over haar handelen en die ten dele in de ik-vorm zijn geschreven. Barbara komt niet in aanmerking als de samensteller van de kroniek. De samensteller kan wel enkele door haar geschreven teksten gebruikt hebben.

Beginpagina van de zogenaamde 'Kroniek van Sint Geertrui, kroniek van stad en Meierij van 's-Hertogenbosch' in twee delen. Archief Norbertijnenabdij van Berne, Heeswijk-Dinther (foto BHIC, 2094_79_0003).

werden omgebracht.¹³ Toorians redeneert dat er een Hebreeuwse bron bestaan zou kunnen hebben, waarin men pas later de getallen goed heeft kunnen lezen. Vandaar dat het jaartal 1164 en het getal 183 in de zestiende eeuw nog niet worden vermeld door Molius en Cuperinus.¹⁴ Het probleem met deze verklaring is dat noch die veronderstelde Hebreeuwse bron, noch de vertaling ervan bekend zijn. Het jaartal 1164 ligt enkele decennia voor de aanleg van de eerste Bossche stadswallen. Volgens archeologische gegevens was het gebied van de latere stad in het midden van de twaalfde eeuw nog onbewoond.¹⁵ Dat sluit niet uit dat er in 1164 al sprake was van enige handelsactiviteiten op deze plaats. Desalniettemin doet een dergelijke vroege datering van de Jodenverbranding de wenkbrauwen fronsen. Hoe betrouwbaar is deze mededeling?

¹³ Van Bavel 2001, fol. 1.
¹⁴ Toorians 2020, 32-38.
¹⁵ Van Genabeek, 107, 111.

Betrouwbaarheid 'kroniek van het Sint-Geertrui-klooster'

De schrijver of schrijfster van de kroniek van het Sint-Geertrui-klooster (de auteur van deze kroniek is niet bekend) geeft nog andere gegevens over de vroegste geschiedenis van de stad die een schijn van nauwkeurigheid wekken. Zo schrijft hij of zij:

*'In den jaere 1174 heeft hertogh Hendrick van Brabant, den eersten van dien naem, van 's-Hertogenbosch een stadt gemackt ende vergunt die geene, die hujsen wilde bouwen, sooveel houts te houwen uijt het bosch als sij tot haeren bouw soude van node hebben (...) Eodem anno [1174] den 20 mert is door last van den voor-noemde hertog de stadt gemeten ende bevonden groot negenhondert mergen ende vierendertig roijen sonder de bolwercken.'*¹⁶

¹⁶ Van Bavel 2001, fol. 1-1v.

Ook Cuperinus vermeldt dat mensen hout uit de bossen van de hertog mochten halen, maar zonder het jaartal 1174 erbij te vermelden.¹⁷ Dat jaartal wordt door Cuperinus in een ander verband genoemd.¹⁸ De schrijver van de kroniek van het Sint-Geertruijklooster heeft hier twee afzonderlijke mededelingen van Cuperinus in één zin gecombineerd.

Verder is de mededeling dat de stad in 1174 ruim 900 morgen groot zou zijn, niet correct.¹⁹ We kunnen ons 900 morgen voorstellen als het oppervlak van een vierkant met zijden van iets minder dan drie kilometer.²⁰ Zo uitgestrekt was het gebied binnen de stadsmuren zelfs in de zestiende eeuw nog niet. In 1174 waren er volgens andere bronnen ook nog geen 'bolwercken'. Volgens Molius dateren de eerste stadswallen pas uit 1185.²¹

Dat de informatie in de kroniek van het Sint-Geertruijklooster niet over de hele linie betrouwbaar is, wordt onderschreven door Kappelhof.²² In de inleiding van de uitgave van deze kroniek schrijft hij: *'De schrijver is niet erg kritisch ten aanzien van zijn bronnen. Zo wordt in de jaren 1277-1278 tweemaal achtereen een verschillend verhaal vermeld over de stichting van het Groot Zieken-gasthuis, terwijl de mededeling dat hertog Jan I in 1277 een verordening uitvaardigde voor het bestuur van alle Bossche Godshuizen apert onjuist is. Dergelijke fouten die vaak door slordigheid veroorzaakt lijken te zijn komen meer voor. (...) Zijn schrijfstijl wijst niet op eruditie of grote geleterdheid.'*²³ Weinig kritisch, slordig en niet altijd betrouwbaar. We mogen het jaartal 1164 van de afslachting van de Joden en het aantal van 183 omgebrachte

Joden met een korreltje zout nemen, totdat er misschien nog ooit betrouwbare aanvullende ondersteuning voor gevonden wordt. Een ander bezwaar tegen de redenering van Toorians is dat Molius het (wat de Jodenverbranding betreft) heeft over een mondelinge overlevering en niet over een schriftelijke overlevering.²⁴

Conclusie

In het midden van de twaalfde eeuw was de plaats waar 's-Hertogenbosch zou ontstaan nog of weer onbewoond. Volgens de gangbare interpretatie van bronnen werd 's-Hertogenbosch in circa 1185 gesticht door de hertog van Brabant of hij nam er een al wat langer bestaande handelsnederzetting onder zijn bescherming.²⁵ De bronnen vertellen ons dat er uiterlijk vóór 1293 en in 1327 Joden in 's-Hertogenbosch woonden en dat zij uiterlijk vóór 1361 (voorlopig) vertrokken zijn. Molius stelde zijn kroniek samen in de periode 1542-1550 en schrijft dat de Jodenvervolging recent herinnerd werd.²⁶ Mondeling overgedragen informatie gaat over het algemeen niet verder terug dan één tot twee eeuwen, zonder haar specificiteit te verliezen en (als het verhaal de moeite waard is) te verworden tot een volksverhaal of mythe.²⁷ Dit verhaal zal wel indruk hebben gemaakt en nog lang zijn doorverteld. In het midden van de zestiende eeuw was het al zo lang geleden gebeurd dat men de precieze datum niet meer wist. De meest betrouwbare chroniqueurs Molius en Cuperinus noemen immers geen jaartal en plaatsen de gebeurtenis op verschillende momenten in hun kronieken ergens in de vroege geschiedenis van de stad. Dat bevestigt dat we aan de periode vóór 1361 mogen denken.

De datering door Toorians (1164) steunt op een onbetrouwbare bron en die van Kappelhof (1349-1350) op deugdelijke bronnen. Het is verstandig om een slag om de arm te houden. De datering die de bronnen toelaten is nogal ruim: de Bossche Joden werden verbrand tussen 1185 (of misschien kort daarvoor) en 1361. Tussen deze twee jaartallen vonden elders geregeld pogroms plaats. De tijdsgeest in de dertiende en veertiende eeuw (en ook daarna) was de Joden niet gunstig gezind. Misschien hebben de Bosschenaren zich mede laten leiden door verhalen over pogroms elders, maar dat is niet met zekerheid te zeggen. Misschien dat er nog ooit bronnen boven water komen die meer klaarheid brengen.

17 [Cuperinus] 1848, 23-24.

18 [Cuperinus] 1848, 29: 'Inden iare ons Heeren duserent en hondert en LXXIII weert Tsertogenbosch eerst een stat.'

19 Van Asseldonk en Leenders (2016) maken duidelijk dat er eertijds minstens vier maatstelsels in de Meierij van 's-Hertogenbosch gangbaar waren. In het zuiden van de Meierij gold: 1 mudzaad = 12 lopenzaad en in het noorden: 1 mudzaad = 16 lopenzaad. Verder was zowel in het zuiden en noorden 1 sesterzaad gelijk aan 2 lopenzaad en 1 malderzaad (ofwel mauwerzaad) was gelijk aan 6 lopenzaad. Al deze maten waren afgeleid van een lopen of vat en 1 lopenzaad was de hoeveelheid grond die met 1 vat bezaaid kon worden. In de elfde (of misschien twaalfde) eeuw nam de behoefte aan een nauwkeuriger maatstelsel toe en werden de vierkante roede en bunder ingevoerd, waarbij 1 bunder gelijk was aan 400 vierkante roeden. Plaatsen dan wel heren bepaalden zelf hoe ze die nieuwe maten koppelden aan de oudere oppervlaktematen, waardoor een gediversifieerd matensysteem ontstond met veel verschillen tussen plaatsen. Daarnaast was er vooral in het noorden van de Meierij en in de omgeving van 's-Hertogenbosch een volledig afwijkend maatstelsel gangbaar dat afkomstig was uit het rivierengebied. In dat stelsel gold: 1 morgen = 600 vierkante korte roeden en 1 hond = 196 vierkante roeden. De morgen was toevallig ongeveer even groot als de sesterzaad. In het dominante maatstelsel werd in plaats van de term sesterzaad nogal eens de term morgen gebruikt. Tot slot was er een afwijkende manier om beemden te meten. Dat gebeurde meestal aan de hand van de hoeveelheid hooi die beemden opbrachten.

20 Van Asseldonk en Leenders 2016, 24.

21 Hoekx 2003, 77-85.

22 De abdij van Berne gaf de kroniek in 1998-1999 in bruikleen aan het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch op voorwaarde dat dit een uitgave zou verzorgen. De inleiding werd geschreven door Ton Kappelhof. Mededeling van Kappelhof d.d. 27 januari 2021.

23 Van Bavel 2001, fol. X-XI.

24 Hoekx 2003, 92-93: Unde adhuc recens hominum memoria exploratum habet.

25 Van Asseldonk 2021, hoofdstuk 16.

26 Hoekx 2003, 92-93: Unde adhuc recens hominum memoria exploratum habet.

27 Van Asseldonk 2002, paragraaf 1.2.

Martien van Asseldonk (geboren te Veghel in 1954) werkte na een opleiding als elektrotechnicus van 1981 tot 1985 aan een technische school in de krottenwijken van Nairobi (Kenia) en van 1986 tot 1998 voor verschillende organisaties in Sri Lanka. Van 1998 tot aan zijn pensionering in 2020 werkte hij voor een adviesbureau voor ontwikkelingsprojecten in een dertigtal Aziatische en Afrikaanse landen. Vanaf 1984 publiceert hij over historische onderwerpen. In 2002 promoveerde hij aan de Universiteit van Tilburg op 'De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen circa 1200-1832'. Hij publiceerde daarnaast over cijzen, maten, tolwegen en de middeleeuwse geschiedenis van Texandria en een aantal plaatsen binnen en buiten de Meierij. Zijn belangrijkste werk is te vinden op www.academia.edu.

Literatuur

VAN ASSELDONK, M., 2002: *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen ca. 1200-1832*, dissertatie (Oosterhout).

VAN ASSELDONK, M., 2021: *Gezag en Macht in het Hart van de Meierij. Texandria en het ontstaan van 's-Hertogenbosch, Vught, Sint-Michielsgestel en Oirschot. De eerste heren en hun heerlijkheden* (verschijnt najaar 2021 bij Pictures Publishers, Woudrichem).

VAN ASSELDONK, M. EN K. LEENDERS, 2016: 'Die mate van den lande ende beemden.' De ontwikkeling van de oppervlaktematen in de Meierij van 's-Hertogenbosch', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 33 (Tilburg).

VAN BAVEL, H., E.A., 2001: *De kroniek van het St. Geertruijklooster te 's-Hertogenbosch. Die chronijcke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch. Een tekst-uitgave* ('s-Hertogenbosch-Heeswijk).

[CUPERINUS, ALBERTUS], 1848: 'Die chronike vander vermaerder ende vromer stadt van Tsertogenbosch, int corte van Henricus die Eerste, Hertoge van Brabant, tot Philippus van Oestenryck, Coninc van Engelant ende Hertoge van Brabant.' In: C.R. Hermans, *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betrekkelyk de stad en meijerij van 's Hertogenbosch, eerste deel* ('s Hertogenbosch), 1-140.

VAN GENABEEK, R., 2019: 'Hoeves, hertog en handela- ren. De stad tot 1200.' In: R. van Genabeek, E. Nijhof en F. Schipper (red.), *'s-Hertogenbosch, stad op de schop: 40 jaar archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch* (Woudrichem), par. 3.2, 107-118.

JANSSEN, H.L. EN J.R. TRELING, 2011: *Van penningen en groten. De schatvondst Achter het Verguld Harnas in 's-Hertogenbosch* (Utrecht).

KAPPELHOF, A.C.M., 2020: *Joden in middeleeuws 's-Hertogenbosch* (<https://independent.academia.edu/>).

HOEKX, J.A.M, E.A., 2003: *Kroniek van Molius. Een zes- tiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad* ('s-Hertogenbosch).

VAN SASSE VAN YSSELT, A.F.O., 1910-1914: *De voor- name huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch).

VAN SYNGHEL, G.A.M., 1998: 'Editie van de schepen- oorkonden van 's-Hertogenbosch. Dertien oorkonden als Supplement op het eerste deel van het Oorkonden- boek van Noord-Brabant (1261-1311)' in: *Datum et Actum, Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*. Publicaties van het Meertens Instituut (Amsterdam), 395-423.

TOORIANS, L., 2020: 'Vught in de middeleeuwen.' In: A. van Oord en O. Thiers (red.), *Twee bijzondere dorpen. Geschiedenis van Vught en Cromvoirt* (Vught), 30-77.

WITMER, H., 2019: 'Het verborgen verleden van 's-Her- togenbosch. Een ontwikkeling van de stad van 1170 tot 1400 (deel 1)', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 36 (Tilburg), 15-57.

De ontmanteling van de vesting 's-Hertogenbosch

Ton Kappelhof

Toen de Staten-Generaal in 1874 de Vestingwet aannamen, verloren 's-Hertogenbosch en een groot aantal andere buiten Holland en Utrecht gelegen steden hun status van vesting. In 1878 kocht het gemeentebestuur bijna alle vestingwerken van het Rijk. Daarmee kwam er eindelijk ruimte voor de bouw van nieuwe, betere woningen, de aanleg van wandelpromenades en de vestiging van nieuwe bedrijven. Het inwonertal zou weer gaan stijgen. Er woei een frisse wind door de stad, maar dat ging niet zonder slag of stoot.¹

'Men schreef 1876. Door de toenmalige Regering was besloten 's-Hertogenbosch als vestingstad te ontmantelen. Dit bericht bracht de goede Bosschenaren in feestelijke stemming. Eindelijk zou dus de stad niet langer in een keurslijf gestoken blijven en kon een begin gemaakt worden aan hare uitbreiding. [...] Voor ons, als kinderen, was dit bericht ook van grote betekenis; het zou immers gedaan zijn met onze prachtige speelruimte op wallen en bastions, op onze mooie grasvelden waar we in het voorjaar en ook in de zomer bloempjes plukten en onze kinderspelen hielden.'²

Dat schreef Carel Teulings (1868-1966) omstreeks 1925 in een boekje met zijn jeugdherinneringen. Teulings was goud- en edelsmid en woonde in het nog bestaande huis Julianaplein 17 in de wijk Het Zand die vanaf 1890 werd aangelegd.³ Als jongen van acht jaar begreep hij wel dat

¹ Met dank aan dr. K. Leenders uit Den Haag voor zijn adviezen. Bij het voor dit artikel benodigde onderzoek werd ik gehinderd door de beperkingen veroorzaakt door de epidemie van Covid-19. Dankzij de vriendelijke medewerking van de afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch kon ik gelukkig essentiële documenten raadplegen.

² Teulings 1925/1951, 117. Ook geciteerd door Glaudemans 1999, 52.

³ Molhuysen 1993.

het verdwijnen van de vestingwerken veel kansen bood, maar hij vond het toch wel jammer dat er niet meer gespeeld kon worden op de wallen en bastions. Het aangezicht van de stad zou voorgoed veranderen.

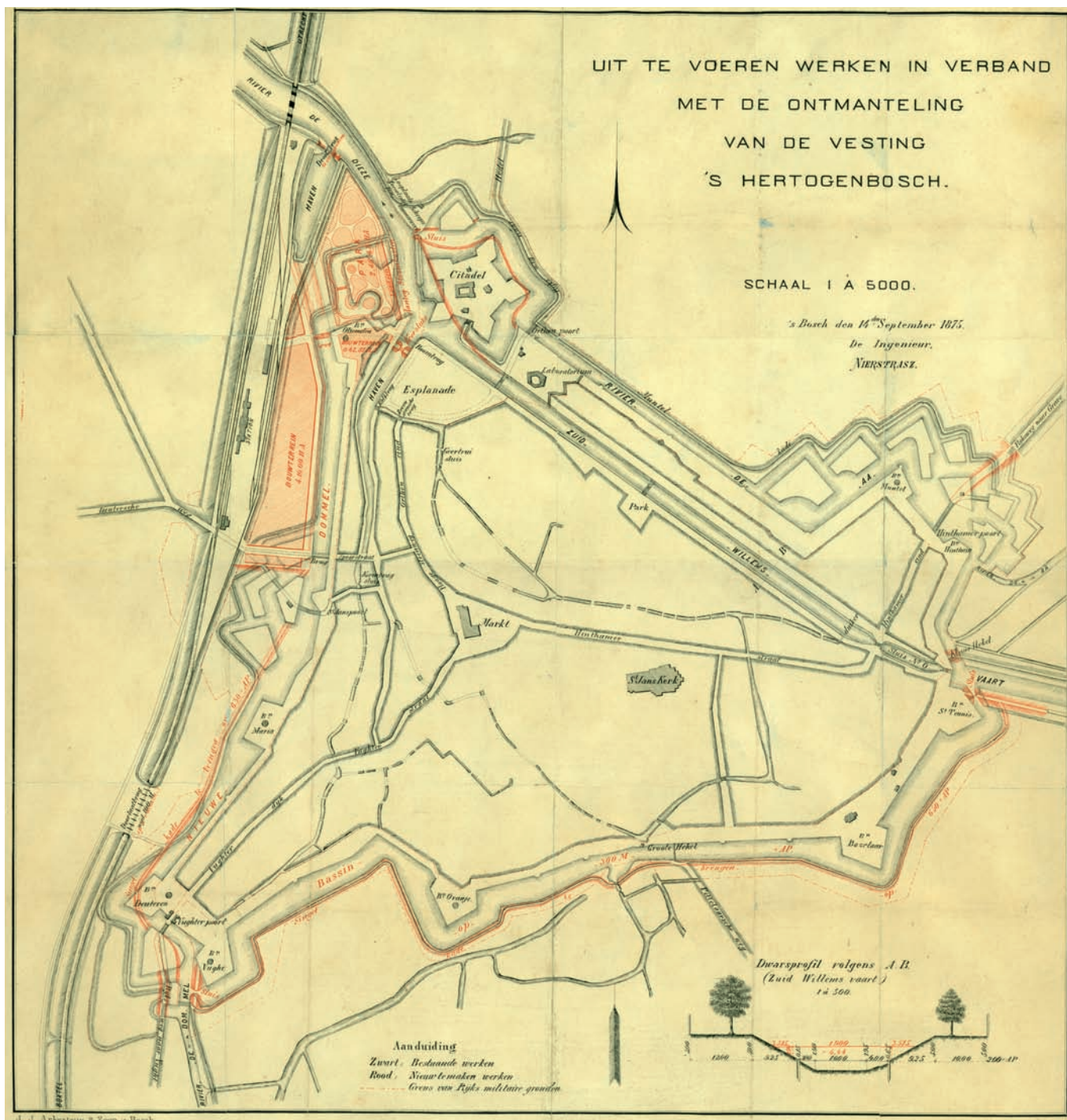
Onderzoek

De stedenbouwkundige ontwikkeling van 's-Hertogenbosch na 1874 is uitvoerig onderzocht.⁴ Het accent viel daarbij op de geografie en de stedenbouw. Drie aspecten bleven onderbelicht: de financiering, de politieke besluitvorming en het gegeven dat de ontmanteling van de vesting 's-Hertogenbosch in veel opzichten afweek van die in andere vestingsteden die in die tijd werden opgeheven. Dat had alles van doen met de waterstaatkundige situatie rond 's-Hertogenbosch. Anno 2021 profiteert de stad daar nog steeds van. De gerestaureerde vestingwerken trekken veel toeristen aan.

De Vestingwet van 1874

Mede als gevolg van de Frans-Duitse Oorlog (1870-1871) kwamen defensiespecialisten tot andere ideeën over de verdediging van Nederland tegen vijanden van buiten. Het gevaar kwam, zo was gebleken, voortaan meer uit het oosten dan het zuiden. De Vestingwet van 1874 ging daarom uit van een ander concept. Dit was en bleef defensief van aard: de Nederlandse krijgsmacht had tot taak het grondgebied van de natie te verdedigen tegen invallen van buitenaf (in de koloniën lag dat overigens heel anders). Een keten van forten en te inunderen gebieden, lopend van Muiden aan de Zuiderzee tot Gorcum aan de Merwede, zou de stad Utrecht en Holland beschermen tegen de vijand. Deze keten kreeg de naam Nieuwe Hollandse Waterlinie. Daarbinnen kreeg de hoofdstad

⁴ Ik noem alleen de voornaamste titels: Gudde (1974), Bergen (1980), Sande (1989), Drunen e.a. (1997) en Glaudemans en Van Tussenbroek (1999).

Plattegrond van de werkzaamheden aan de vesting 's-Hertogenbosch, getekend door ing. Nierstrasz en uitgegeven door de Bossche firma J.J. Arkesteijn en zoon, 1875. Een deel van de in rood aangegeven werken is niet uitgevoerd. Het betreft met name de sluis bij de Citadel. Wel is een van de bastions van het fort weggegraven. (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0000092).

Amsterdam nog een eigen stelling bestaande uit een keten van forten rond de stad. Het van omstreeks 1700 daterende Zuiderfrontier, waar de vesting 's-Hertogenbosch deel van uitmaakte, verloor daarmee zijn functie. Een groot aantal vestingen kon worden opgeheven, waaronder 's-Hertogenbosch maar ook Maastricht, Nijmegen en Grave. Breda en Bergen op Zoom waren al eerder, in 1867, als vesting ontbonden. Opgeheven vestingen werden overgeheveld van het ministerie van Oorlog naar de onder het ministerie van Financiën vallende Dienst der Domeinen.

Rijk of gemeente: van wie waren de vestingwerken?

Het gemeentebestuur volgde de ontwikkelingen in Den Haag op de voet. De gemeenteraad en de daaruit voortgekomen wethouders werden gekozen door een klein aantal kiesgerechtigden. Dit waren mannen die boven een bepaalde inkomens- of vermogensgrens vielen. De burgemeester werd door de Kroon benoemd. De raad telde naar verhouding veel mannen met een adellijke of academische titel. De discussies waren vaak zeer levendig. De burgemeester was een Bosschenaar en feitelijk het hoofd van het gemeentebestuur, hoewel die rol wettelijk gezien

aan de gemeenteraad toekwam. Op 1 februari 1875 delibereerde de gemeenteraad over de sloop van de vesting en de watervrijmaking. Raadslid Van der Steen wilde graag meer weten van het college van burgemeester en wethouders. Burgemeester Luijben stelde hem gerust: het college zou niets doen zonder goedkeuring van de raad. Het stond vast dat de regering van plan was de hele vesting te slopen behalve de forten rond de stad, zoals Isabella.

Raadslid Nuijts attendeerde het college erop dat Groningen erin geslaagd was aan te tonen dat de burgerij de vestingwerken had aangelegd en eeuwenlang had onderhouden. Het gemeentebestuur was er daardoor in geslaagd voorrang te bedingen bij de verkoop van de werken door het Rijk. Luijben was het met hem eens: de vestingwerken waren 'buiten kijf' oorspronkelijk eigendom van de gemeente. De archivaris R.A. van Zuijlen had een onderzoek ingesteld in de oude archieven met als resultaat een geschrift waarin dit overtuigend werd aangetoond. Het betoog van de archivaris was al gedrukt en zou aan de leden worden medegedeeld.⁵

Rogier Adriaan van Zuijlen was van 1858 tot aan zijn pensionering in 1876 stadsarchivaris. Hij deed veel onderzoek in met name de stadsrekeningen. De eerste inventaris van het oude stadsarchief van 's-Hertogenbosch is van zijn hand. Zijn verhandeling over de vestingwerken werd wel gedrukt, maar niet uitgegeven.⁶ Aan de hand van talloze bewijsstukken probeert Van Zuijlen aan te tonen dat de stad vanouds eigenaar was van de vestingwerken, de grond eronder en van alle wateren in en rondom de stad. De Bosschenaren hadden de muren en poorten gebouwd, de grachten gegraven en alles eeuwenlang ten koste van veel geld en inspanningen onderhouden. In 1807 vaardigde koning Lodewijk Napoleon een besluit uit waarin alle vestingwerken naar het Rijk werden overgeheveld, maar dat was pure willekeur, aldus Van Zuijlen.⁷

Gudde maakt melding van het boekje van Van Zuijlen en meent dat het maar goed is dat het niet was vrijgegeven,

5 Notulen gemeenteraad 1 februari 1875, nr. 14 (openbaar).

6 Zuijlen 1874-1878. Het boekje is te raadplegen bij het Stadsarchief van Erfgoed 's-Hertogenbosch. De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag heeft dit niet in bezit.

7 Zuijlen 1874-1878, 46-49.

Burgemeester mr. A.F.X. Luijben in ambtskostuum. Olieverf op doek uit 1878/79 door E.A.H. van der Ven (1821-1883). Rechts is de ontmanteling van de vesting afgebeeld (Stadhuis 's-Hertogenbosch, foto Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0006839).

want het zou de sfeer in de onderhandelingen tussen het Rijk en de gemeente zeker hebben verpest.⁸ Gudde had gelijk. Later verricht onderzoek toont namelijk aan dat na 1600 zowel de Brusselse als later Haagse overheid én het stadsbestuur heel veel geld hebben gestoken in de vestingwerken. De grond waarop zij lagen was vanouds van de hertog.⁹ Na 1648 treden de Staten-Generaal in zijn plaats. De boeren in de Meierij werden geregeld opgeroepen om mee te helpen met de aardwerken. De financiering van de vesting was, in 's-Hertogenbosch en elders in Staats-Brabant, een ingewikkelde materie. Van de door 'Den Haag' in de stad geheven gemene middelen, een complex van belastingen en accijnzen op onder andere alle alcoholhoudende dranken, brood en brandstoffen, werd namelijk een deel teruggegeven aan de stad om te besteden aan het onderhoud van de vestingwerken.

8 Gudde 1974, 230.

9 Kappelhof 1990.

Gezicht op de Hinthamerpoort van de buitenzijde van de stad. Rechts het Muntelbolwerk, gedeelte van de voormalige contre-garde, ca. 1880 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0000998).

Het land nam echter ook een deel van het onderhoud voor zijn rekening. Opeisen van het eigendomsrecht zou geleid hebben tot kostbare en jarenlange procedures.

1878: de gemeente koopt de vesting

In plaats van te procederen trad het college in nauwe samenspraak met de raad in onderhandeling met het ministerie van Financiën over aankoop van de vesting. In een besloten vergadering op 11 januari 1878 besloot de raad een commissie naar Den Haag te zenden om te gaan praten. Op 25 januari kwam de commissie al met een verslag. Als men wilde kon er snel gewerkt worden. De gemeente wilde graag de Esplanade hebben, het onbebouwde gebied ten zuiden van de Citadel dat in gebruik was als exercitieterrein.¹⁰ Het garnizoen zou in ruil daarvoor grond krijgen buiten de Hinthamerpoort voor een nieuw exercitieterrein en een zwemkom voor militairen.¹¹ De onderhandelingen verliepen voorspoedig en op 31 mei 1878 was de kogel door de kerk. Zonder hoofdelijke

stemming besloot de raad om alle vestingwerken met de Esplanade voor fl. 72.000 aan te kopen. De gemeente werd zo 'meester van de vrijgevallen vestinggronden' en kon haar gang gaan. Alleen de Citadel met daarop een kazerne en een strook grond ten oosten van de spoorweg bleven eigendom van het Rijk. Deze grond was nodig voor uitbreiding van het emplacement.¹²

De onderhandelingen werden geleid door burgemeester Aloysius Franciscus Xaverius Luijben. Hij stamde uit een familie van bierbrouwers en werd in 1868 minister in het kortstondige door de koning geformeerde kabinet Van Zuylen Van Nijevelt. Van 1874 tot 1880 was hij burgemeester van 's-Hertogenbosch. Hij was ook – dat kon toen nog – lid en zelfs voorzitter van de Tweede Kamer en daarmee uitstekend ingevoerd in Haagse kringen. Politiek gezien gold hij als een conservatieve katholiek, een groep die na 1870 steeds meer terrein veroverde op de liberaal-katholieken. De gemeenteraad was hem zo dankbaar voor zijn inspanningen dat men hem huldigde met een geschilderd portret. Daarop staat deze heer in

¹⁰ Vos 2007.

¹¹ Gemeenteraad 11 januari 1878, nr. 3 (besloten); 11 januari 1878, nr. 5 (openbaar); 25 januari 1878, nr. 3 (besloten).

¹² Gemeenteraad 31 mei 1878, nr. 19 (openbaar).

Fluchtheuvel van Personen en Vee in de Zandbergen te Rosmalen van Mevrouw Smeek- Esje. Meerman.

In 1876 stroomde ook het dorp Rosmalen onder water. De bewoners vluchtten naar hoger gelegen plaatsen zoals de Zandbergen en richtten daar hutten op om voor zichzelf en hun vee onderdak te hebben (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0079394).

ambtskostuum met degen en steek en twee decoraties op zijn borst. Het besluit om het schilderij aan hem aan te bieden werd tijdens een besloten vergadering van de raad genomen.¹³

In januari kwam het eerste bestek tot sloping binnen: de Vughterpoort. In maart volgden contracten met aannemer G. Straatman te Linne (Limburg) tot sloping van de bastions Muntel en Hintham, de slechting van de wal langs de Hofstad en de aanleg van een exercitieterrein bij de Hinthameruitgang.¹⁴ De sloop hing nauw samen met de waterstaatkundige problematiek van 's-Hertogenbosch. Daarover handelt de volgende paragraaf.

De Maas-misère

Ik beperk mij tot de hoofdzaken.¹⁵ De rivieren de Maas en de Waal hadden in tijden van zware regenval of dooi

onvoldoende capaciteit om het water snel af te voeren. Dit stroomde toen via de hekels vrijelijk door de stad. Bij Heerewaarden lagen overlaten (lage plekken in de dijk of zelfs geen dijk) waardoor de Waal wanneer de waterstand daar hoger was dan die op de Maas zijn water kwijt kon op de Maas. Vanaf Heusden liep de Maas noordwaarts om bij Slot Loevestein samen te komen met de Waal en door te gaan als Boven-Merwede. Daar kwam bij dat door ontginningen de Dommel en de Aa meer water gingen afvoeren. Dat stroomde allemaal naar het noorden, naar 's-Hertogenbosch. Bij hoge afvoeren werd het water opgestuwd. Om het water meer ruimte te geven waren er overlaten gemaakt: de Beerse Maas en de in de achttiende eeuw aangelegde Baardwijkse Overlaat. Duizenden hectaren land liepen dan onder water. Ook 's-Hertogenbosch kwam geregeld blank te staan. Een gebied van ongeveer 6000 hectare rondom de stad stond 's winters altijd en 's zomers vaak onder water.¹⁶

Al in de zeventiende eeuw maakte de landmeter Bastingius op verzoek van het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch

¹³ Gemeenteraad 18 december 1878, nr. 25 (openbaar); 15 mei 1879, nr. 3 (besloten).

¹⁴ Gemeenteraad 29 januari 1879, nr. 14; 30 januari 1879, nr. 4; 7 maart, 1879 nrs. 23, 25 en 26 (alle openbaar).

¹⁵ Deckers 1927.

¹⁶ Opstall 1875, 20.

een toen niet uitgevoerd plan om vanaf Heusden een nieuwe rivier te graven, die bij Geertruidenberg uit zou komen in de Biesbosch. Dit plan werd in de negentiende eeuw weer opgepakt, maar men zag op tegen de hoge uitgaven. De aanleg van de Nieuwe Merwede tussen Werkendam en de Moerdijk zorgde al voor een verbetering. In 1871 werd de Binnendieze afgesloten van het buitenwater.¹⁷ De overstromingen bleven echter komen. In februari 1876 brak de Maasdijk bij de Blauwe Sluis door, in januari 1880 volgde een doorbraak die heel Noordoost-Brabant onder water zette, en in december van dat jaar stroomde het land van Heusden onder. In 1876 liep de stad 's-Hertogenbosch onder water. Men voer met bootjes over de Peperstraat, de bisschop moest verhuizen naar de eerste verdieping.

Deze cascade van rampen maakte de geesten rijp voor een oplossing. De regering besloot om de Heerewardense overlaten te sluiten. In 1883 namen de kamers de wet op de verlegging van de Maasmond aan, bestaande uit één artikel: 'De uitmonding van de rivier de Maas zal worden verlegd naar de Amer.' Dit kwam neer op een variant op het idee van Bastingius. De Bergse Maas kwam gereed in 1904.

De watervrijmaking van 's-Hertogenbosch

In 's-Hertogenbosch had men intussen niet stilgezeten. Steeds meer politici raakten ervan overtuigd dat de stad ingepolderd moest worden. De wallen zouden dan als waterkering dienen. De hekels zouden worden afgesloten, behalve de Grote Hekel waar een gemaal moest komen om overtollig water uit te malen. Op 22 december 1875 hield ir. Frans van Opstall een lezing voor de leden van het in 's-Hertogenbosch gevestigde Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen over de waterstaat van Noordoost-Brabant. Van Opstall (1824-1877) was in Delft als ingenieur opgeleid en in dienst getreden van Rijkswaterstaat. Hij was achtereenvolgens gestationeerd in 's-Hertogenbosch en Roermond en verdiepte zich in de problematiek van de Maas. In 1875 was hij hoofdingenieur met als standplaats Gorcum. Van Opstall wist van de hoed en de rand. In zijn lezing ging hij uitvoerig in op het plan om bij de Citadel een keersluis aan te leggen en om langs de westrand van de stad een kanaal te graven waarlangs het water van de Dommel buiten de stad naar de Dieze kon stromen. Dat betekende dat bij hoog water de hekels konden worden afgesloten. Bovendien zou de Dommel stroomopwaarts van de stad worden verbreed en verdiept. Van Opstall legde aan de 34 aanwezige heren, waaronder burgemeester Luijben en zijn toekomstige opvolger mr. H.M.F. van Lanschot, uit waarom dit plan de beste oplossing was. Na afloop van

het vertoog werden er geen vragen gesteld. De heren hielden hun kaarten voor zich, ze waren al bezig met plannen smeden. Van Opstall maakte terloops melding van de mogelijkheid om het terrein tussen de westelijke vestingwal en de spoorweg te bestemmen tot bouwterrein, mits het eerst werd opgehoogd.¹⁸ De gemeenteraad had zich al eerder, in maart-april van dat jaar, gebogen over het bouwrijp maken van dit gebied.¹⁹ Het idee voor een nieuwe stadswijk was er dus al in 1875.

Op 10 september hetzelfde jaar ging de raad akkoord

met het plan om de Dommel bevaarbaar te maken.²⁰

De raadsleden Van Meerwijk en Van de Mortel waren fel tegen. Van Meerwijk was bang dat er in Vught en Gestel 'magazijnen' zouden ontstaan waar koffie en thee werden verkocht. Dat zou de Bossche handel aantasten. Er mocht alleen in 's-Hertogenbosch koffie worden verkocht, het ontstaan van winkels in het achterland moest worden tegengegaan.

Deze redenatie stamde uit de middeleeuwen. Eeuwenlang had 's-Hertogenbosch geageerd tegen het ontstaan van handel en industrie op het platteland. Den Haag had dit wijselijk genegeerd. Van Meerwijk keek naar het verleden en zag de kansen die de toekomst bood over het hoofd. Raadslid Van de Mortel had een ander argument: de overstromingen maakten het land door opslibbing vruchtbaarder. De Maas is 'een ware Nijl voor de vruchtbaarheid van deze streken'. Het college en de rest van de raad gingen

Parade en Peperstraat tijdens de overstroming van maart 1876. Opname van de Bossche fotograaf L. Stollenwerk, wiens dochter als derde van rechts in de deuropening staat. Voor het Bisschoppelijk Paleis een boot met heren die collecteren voor de noodlijdenden (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0000505).

¹⁸ Opstall 1875, 60.

¹⁹ Gemeenteraad 19 maart 1875, nr. 3; 2 april 1875, nr. 3 (besloten).

²⁰ Gemeenteraad 10 september 1875, nr. 4 (openbaar).

¹⁷ Van Drunen 1997, 162.

echter akkoord met het plan. Uit beleefdheid werd in een brief aan de provincie melding gemaakt van de bezwaren van de twee tegensputerende raadsleden. Overigens kwam er geen keersluis bij de Citadel, wel werd om de scheepvaart op het kanaal te vergemakkelijken één bastion van de Citadel verwijderd.

Een locomobiel of een stoomgemaal?

Het debat over de inpoldering gaat nog enkele jaren door. In 1880 rapporteert een raadscommissie over de plannen. De commissie is zeer verdeeld. Er is altijd wel weer iemand die het er niet mee eens is of het nóg beter weet. Op 13 april wordt besloten een proef te nemen met een drijvende stoommachine, een locomobiel.²¹ Op 1 mei laat het college weten dat het nodig is 'zonder verwijl te handelen'.²² Het aantal inwoners van de stad neemt al tien jaar niet meer toe terwijl er wel een geboorteoverschot is. Dat wil zeggen dat mensen verhuizen naar elders omdat ze daar betere en goedkopere huizen kunnen vinden. Ze willen niet wonen op een plaats die iedere winter weer blank staat. De mensen die vertrekken zijn volgens burgemeester en wethouders doorgaans 'van de beste'. Om de zaak erdoor te krijgen verklaart het college te kiezen voor een locomobiel. De gemeente moet geld lenen om dit te financieren. Op 19 juli 1880 gaat de raad akkoord met het uitschrijven van een obligatielening van fl. 150.000 tegen 4 procent rente. Drie dagen later wordt de nieuwe sluis bij de Grote Hekel voor fl. 41.878 gegund aan Jan Visser Gz. in Papendrecht.²³ In 1882 wordt bij de firma A.F. Smulders in Utrecht een drijvend stoomgemaal gehuurd, maar dit vindt geen doorgang. De te hulp geroepen ir. J. Kalff, die een hoge functie bekleedt bij de Staatsspoorwegen, adviseert om een duurder vast stoomgemaal op te richten.²⁴ Op 16 mei 1884 wordt de bouw van het stoomgemaal gegund aan alweer een bedrijf aan de Merwede, J. van Vuuren in Vuren (Gelderland) en W. Kloosterman in Gorcum, terwijl de fabriek 'De Atlas' in Amsterdam de stoommachine mag leveren. Beide orders kosten de gemeente fl. 59.142.²⁵ In 1885 komt het gemaal in bedrijf. Het is in de jaren zestig van de vorige eeuw gesloopt, maar nog altijd is goed te zien waar het heeft gestaan.

Slopen en bouwen

De sloop begon met de afbraak van de Hinthamerpoort. Daarna volgden de wallen. Om de stad watervrij te kunnen houden bleef de hoofdwal gehandhaafd, al werd deze wel met enkele meters verlaagd. De vrijkomende grond werd achter de wal gestort om het terrein op te hogen. Het meeste was bestemd voor woningbouw.

21 Gemeenteraad 13 april 1880, nr. 6 (openbaar).

22 Gemeenteraad 1 mei 1880, nr. 14 (openbaar).

23 Gemeenteraad 19 juli 1880, nr. 13; 22 juli 1880, nr. 4 (openbaar).

24 Gemeenteraad 14 september 1883, nr. 3 (openbaar). Voor Kalff: Biografisch Portaal.

25 Gemeenteraad 16 mei 1884, nrs. 12 en 21 (openbaar).

Woningen aan de Noordwal gebouwd omstreeks 1880/1881, gezien vanaf de Pelssingel. Foto door Jacques Roelands, ca. 1970 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0037197).

Alleen aan de zuidkant legde de Bossche tuinarchitect J.M. Maréchal tussen de Grote Hekel en De Zuid-Willemsvaart een plantsoen aan.²⁶ Bastion Oranje werd gehandhaafd, de andere bastions werden gesloopt. Dit was allemaal handwerk. Met schoppen, houwelen en kipkarren werd de grond verplaatst. Het werkvolk werd in een keet gehuisvest. De middenstand verdiende eraan, want deze kerels aten en dronken veel.²⁷

Al in september 1879 komen er bij het gemeentebestuur verzoeken binnen om in de noordoosthoek van de stad bouwgrond te mogen kopen.²⁸ Besloten wordt om een veiling te houden. In april 1880 worden ten overstaan van notaris Ummels 114 bouwpercelen aan de Noordwal tussen kruittoren nummer 4 en de Casterensmolen geveild. De opbrengst is hoger dan verwacht.²⁹

De gemeente stelt een reeks eisen aan de kopers. De percelen moeten bebouwd worden. Elke woning moet een eigen privaat hebben, evenals een ruimte voor de berging van vuilnis. De beerputten moeten worden gemaakt van 'cementsteen Delftsch fabricaat'. Pomp-, regen-, en ander overtollig water mag niet op de openbare weg geloosd worden, maar wordt middels riolen afgeleid naar door de gemeente aangewezen waterlopen. De vloer van de benedenverdieping moet tien centimeter boven straatniveau liggen.³⁰ De gemeente is dus niet van plan onder de straat een riool aan te leggen.

26 Gudde 1974, 231.

27 Teulings 1931, 121-122.

28 Gemeenteraad 27 september 1879, nr. 8 (openbaar).

29 Gemeenteraad 13 april 1880, nr. 7 (openbaar).

30 NSA, inv.nr. 3082 (bijlagen bij de gemeenterekening 1880).

Hoewel er meerdere bieders zijn worden de percelen toegewezen aan Gerrit Bosch, fabrikant in 's-Hertogenbosch, en aan de Bossche Bouwmaatschappij. Directeur van deze maatschappij is mr. Hendrik Ferdinand van Lanschot die Loeff als burgemeester zou opvolgen.³¹

In 1890 is de sloop van de vestingwerken afgerond. Ir. Van der Dussen van de genie wendt zich tot het gemeentebestuur. Hij wil graag een gedenkpenning nu de laatste werken, te weten de Vughterpoort en de kruittoren bij het Volderstraatje, kunnen worden overgedragen aan de eigenaar, dus de gemeente. De raad vindt dit echter te veel eer en besluit om hem een dankbrief te sturen.³²

Vergelijking met andere opgeheven vestingen

In de meeste andere steden waarvan de vestingwerken konden worden gesloopt bleef het Rijk eigenaar van de werken en de grond eronder. Het Rijk, lees de Dienst der Domeinen, liet de werken slechten, dempte de grachten, maakte het vrijkomende terrein bouwrijp en zorgde voor de verkaveling, waarna de bouwpercelen werden geveild. Een goed voorbeeld is Breda.³³ De operatie werd daar geleid door Frederik Willem van Gendt, een in de praktijk gevormde ingenieur die verbonden was aan de Directie Registratie en Domeinen. Het gemeentebestuur stond volledig buitenspel. Ook in Breda begon men met de afbraak van de stadspoorten. De vestingwerken werden helemaal gesloopt en in plaats van de vestinggracht kwam er een singel. Dat kon omdat de vestingwerken hier niet, zoals in 's-Hertogenbosch, de functie van waterkering hadden. Een groot deel van de vrijkomende gronden werd in gebruik gegeven aan het ministerie van Oorlog dat binnen de singels twee kazernes liet bouwen. Justitie bouwde een strafgevangenis met bijbehorende woningen voor cipiers en ander personeel. Daarnaast was er al het voormalige paleis van de heren van Breda dat in 1826-1828 verbouwd was tot Koninklijke Militaire Academie. Defensie bleef nadrukkelijk aanwezig in de stad en er bleef minder grond over voor woningbouw of bedrijven. Aangezien Defensie tot diep in de twintigste eeuw geen medewerking verleende aan plannen om nieuwe wegen aan te leggen over haar terreinen, bleef de verkeerssituatie in de Bredase binnenstad problematisch. In 's-Hertogenbosch waren de uit de achttiende eeuw daterende kazernes wel in gebruik, maar een nieuwe kazerne werd gebouwd buiten de stad in het in 1886 opgeheven Fort Isabella. Het Rijk deed in Breda goede zaken. Volgens een staatje uit 1881 had men fl. 429.744 aan de ontmanteling besteed en wegens de verkoop van grond fl. 503.026 ontvangen.³⁴

Een nieuwe wijk: 't Zand (1890)

Omstreeks 1889 waren in 's-Hertogenbosch de door de ontmanteling vrijgekomen gronden volgebouwd met woningen en fabrieken. Dit smaakte naar meer. Het oog viel op het terrein tussen de westelijke singel en de spoorweg. Er zou een nieuw station komen en het emplacement werd naar het westen verlegd.

Het kostte het college veel moeite om de gemeenteraad zover te krijgen. De kogel was door de kerk op 27 mei 1889 na een indrukwekkende verdediging door burgemeester Van der Does de Willebois, die in 1883 Van Lanschot was opgevolgd. De gemeente nam grond over van het Rijk tussen het nieuwe station en de singel. Die moest met vier meter worden opgehoogd om erop te kunnen bouwen. De aannemers Seters en Van Haaren voerden per spoor 844.000 kubieke meter zand uit de Vughterhei aan. De werken werden uitgevoerd onder toezicht van de pas benoemde directeur der Gemeentewerken P.M.L. Kerkhoff. Zo kwam er 30 hectare bij. Na aftrek van straten, pleinen en beplantingen resteerde er 17½ hectare voor de bouw van woningen en fabrieken. De totale kosten beliepen fl. 800.000, die in 39 jaar zouden moeten worden terugverdiend.³⁵

Financiering door middel van obligatieleningen

Voor deze operatie moest de gemeente een geldlening afsluiten. Dat had zij al vaker gedaan, maar nog nooit had men zo veel geleend als nu: fl. 500.000. In de vergadering van de gemeenteraad van 22 april 1890 werd uitvoerig gediscussieerd over een detail, namelijk de rentestand waarmee men de lening zou uitgeven.³⁶ Was 3½ procent goed of kon men het proberen met 3 procent? De lening was bestemd 'tot dekking van de kosten der werken tot uitlegging van de stad in verband met de uitbreiding van het spoorwegstation'. In juni bleek de lening niet aan te slaan tegen 3 procent, dus probeerde men het nog een keer met 3½ procent.³⁷ Deze keer lukte het wel.³⁸ Op het tweede gedeelte van de lening werd ingeschreven door:

- fl. 23.500 door weduwe Joh. F. van Rijckevorsel en Zoon;
- fl. 2000 door Victor A. van Rijckevorsel en Tilman;
- fl. 35.400 door de gebroeders Spierings;
- fl. 4000 door Lentjes en Drossaers;
- fl. 35.000 door F. van Lanschot.

De Bossche elite financierde dus de stadsuitbreiding. Voor hen waren deze obligaties aantrekkelijk omdat de landpachten als gevolg van de agrarische depressie, die in 1878 inzette en tot omstreeks 1895 zou duren, daalden.

31 NSA, inv.nr. 3082 (bijlagen bij de gemeenterekening 1880).

32 Gemeenteraad 11 december 1890, nr. 3 (openbaar).

33 Otten 1991.

34 Otten 1991, 27.

35 Sande 1989, 165-168. Dankzij dit werkstuk, dat niet is gepubliceerd, weten we precies hoe de wijk 't Zand tot stand kwam.

36 Gemeenteraad 22 april 1890, nr. 27 (openbaar).

37 Gemeenteraad 2 juni 1890, nr. 12 (openbaar).

38 Gemeenteraad 16 augustus 1890, nr. 7 (openbaar).

Gezicht vanuit de Stationsweg op het Stationsplein met Drakenfontein. Het door Eduard Cuypers ontworpen pontificale station op de achtergrond kwam in 1896 gereed en werd in 1944 verwoest. Opname uit ca. 1905 door een onbekende fotograaf (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0077423).

Financiële resultaten 1878-1914

In 1903 zond het college aan de raad een staatje met ontvangsten en uitgaven met betrekking tot de aanleg van de wijk 't Zand over de periode 1889-1902.³⁹

*Financiën van de wijk 't Zand | 1889-1902
Uitgaven (bedragen in guldens)*

Jaar	Aankoop grond	Bouwrijp maken	Totaal uitgaven
1889-1896	121.704	425.031	546.735
1897	0	44.029	44.029
1898	2.557	33.618	36.175
1899	0	69.847	69.847
1900	0	47.017	47.017
1901	0	82.955	82.955
1902	0	35.284	35.284
Totaal 1889-1902	124.261	737.781	862.042

In 1902 was de aanleg van de wijk nog in volle gang, maar er was toen al fl. 862.042 uitgegeven. De voornaamste posten waren het afgraven van de bastions en de aanleg van beerputten en riolen. De grootste kostenpost betrof echter het ophogen: met een bedrag van maar liefst fl. 314.720 was dat goed voor 37 procent van alle uitgaven.

De ontvangsten bestonden vooral uit de verkoop van bouwpercelen. De gemeenteraad besliste over alle verkoopen, perceel voor perceel. Als het de raad niet zinde werd de verkoop afgekeurd.

³⁹ Gemeenteraad 27 oktober 1903, nr. 11 (openbaar).

Jaar	Opbrengst verkoop bouwpercelen
1892	0
1893	0
1894	6600
1895	7623
1896	66.595
1897	55.166
1898	98.548
1899	35.687
1900	53.534
1901	49.167
1902	140.439
Totaal 1889-1902	513.359

Men had drie jaar nodig voor het ophogen. De bouw van huizen en bedrijfsruimten kwam in 1894 aarzelend op gang, pas in 1896 kwam de zaak goed op stoom.

En dan de ontwikkeling op langere termijn, zie de tabel hiernaast. Deze cijfers wijken iets af van bovenstaande, omdat de gegevens uit de eerste twee staten komen uit de al besproken brief van het college aan de raad. De gegevens uit onderstaande staatje komen uit de begrotingen waarin de werkelijke opbrengsten van het jaar ervoor zijn opgenomen.

Het jaar 1902 dat het college aan de raad rapporteerde, zie hiernaast, was dus een topjaar. In totaal werd er tussen 1878 en 1912 voor meer dan één miljoen gulden aan bouwgrond verkocht. Hoewel ik niet in de gelegenheid was om uit te rekenen hoeveel er werd besteed aan het bouwrijp maken van de grond, mogen we wel stellen dat de investeringen werden terugverdiend.

Het bedrag dat in 1890 werd geleend voor de wijk 't Zand was fl. 500.000. De ontvangsten van de gemeente bedroegen fl. 526.145 in het boekjaar 1889. Dat betekent dat men in één keer evenveel leende als men in dat jaar aan eigen belastingen en uitkeringen van het Rijk binnenkreeg.

Een vergelijking met de situatie in 2021 is verhelderend. In 2019 kreeg het Rijk ongeveer € 210 miljard binnen. De epidemie van corona heeft al € 80 miljard gekost. Stel dat de regering nu eens besluit om € 210 miljard in een jaar te lenen op de kapitaalmarkt? Nederland zal zich dan doodschrikken. Het gemeentebestuur, met burgemeester Van der Does de Willebois voorop, had lef. De gemeente gedroeg zich als ondernemer en deed dat met veel succes. Men durfde het aan, er kwam een nieuwe wijk, de raad mocht nog even discussiëren over de rentevoet en dat

Jaar	Opbrengst
1878	7846
1879	22.627
1880	12.976
1881	48.527
1882	16.813
1883	21.849
1884	30.476
1885	11.618
1886	33.482
1887	24.415
1888	500
1889	9594
1890	3447
1891	2554
1892	1681
1893	10.661
1894	8373
1895	8360
1896	66.676
1897	58.010
1898	102.287
1899	50.082
1900	57.405
1901	58.355
1902	140.482
1903	74.589
1904	24.791
1905	27.816
1906	68.575
1907	31.873
1908	81.969
1909	77.351
1910	58.560
1911	46.641
1912	31.481
Totaal	1.092.019

was het dan. Dankzij de nieuwe woningen en bedrijven groeide de bevolking van de gemeente tussen 1879 en 1913 van 25.009 zielen tot 35.495.

Andere Brabantse steden zoals Tilburg en Eindhoven groeiden wel veel sneller in inwonertal, maar dáár hoefde men niet op te hogen. Dat bleef voor 's-Hertogenbosch een concurrentienadeel.

Conclusie

In 1878 slaagde de gemeente erin om bijna alle vestingwerken van het Rijk te kopen. Meteen ging men aan de slag. Stadspoorten werden gesloopt, de wallen afgegraven en het terrein werd geschikt gemaakt voor woningen en bedrijven. De gemeente deed dat allemaal. Een enkele keer schakelde men deskundigen in, maar Rijk en provincie bemoeiden zich er niet mee. Het ministerie van Oorlog kreeg de stad niet in zijn greep, zoals in Breda. Nadat de voormalige wallen waren volgebouwd, zette men de stap naar de aanleg van een nieuwe stadswijk, de eerste echte uitbreiding na 1500. De gemeente fungeerde als projectontwikkelaar en verdiende er vermoedelijk aan. De niet-financiële baten waren nog groter: de stad werd weer aantrekkelijk als vestigingsplaats, er kwam een pontificaal station en een fraaie, van plantsoenen voorziene allee, de Stationsweg, die de buitenwereld met de oude stad verbond.

Ton Kappelhof is historicus en sinds 2012 gepensioneerd. Hij werkte van 1992 tot en met 1999 op het Stadsarchief 's-Hertogenbosch. Hij publiceerde veel over de geschiedenis van Noord-Brabant, in het bijzonder over Breda en 's-Hertogenbosch. Een groot deel van zijn werk is te vinden op www.academia.edu.

Literatuur en verantwoording

Archieven

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, Nieuw-Stadsarchief (afgekort NSA).

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, Notulen gemeenteraad 's-Hertogenbosch, openbaar en besloten.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, Begrotingen en jaarrekeningen gemeente 's-Hertogenbosch.

Bronnen

Biografisch Portaal van Nederland, www.biografischportaal.nl, geraadpleegd voorjaar 2021.

Bossche Encyclopedie, www.bossche-encyclopedie.nl, geraadpleegd voorjaar 2021.

Literatuur

BERGEN, W. VAN E.A., 1980: *Bossche stadsuitbreidingen 1880-1980* ('s-Hertogenbosch).

BLOK, P. EN P. MOLHUYSEN, 1911-1937: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (Leiden).

DECKERS, J.H.F., 1927: *De waterstaatstoestanden in Noord-Brabant binnen het stroomgebied der Maas – voorheen en thans* (Tilburg).

DRUNEN, A. VAN E.A., 1997: 'In de kluisters van het water. Een geografische beschrijving.' In: A. Vos (red.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990*, 161-179 (Zwolle/'s-Hertogenbosch).

GLAUDEMANS, R. EN G. VAN TUSSENBROEK, 1999: *De moerasdraak. Achthonderd jaar Bossche vestingwerken* ('s-Hertogenbosch).

GUUDE, C.J., 1974: *'s-Hertogenbosch. Geschiedenis van vesting en forten* ('s-Hertogenbosch).

KAPPELHOF, A.C.M., 1990: 'Minder baas in eigen huis. 's-Hertogenbosch en Breda 1566 – 1680.' In: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, afl. 3-4, 315-334.

MOLHUYSEN, H., 'Jeugd in een oude stad.' In: *Brabants Dagblad*, 5 augustus 1993.

OPSTALL, F.W.H., 1875: 'De waterstaatstoestand van het noordoostelijk deel der provincie Noord-Brabant.' In: *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1875*, p. 8-79.

OTTEN, G., 1991: 'De ontmanteling van Breda en het Plan van Uitleg van Van Gendt 1869-1881', *Jaarboek De Oranjeboom*, 1-34.

SANDE, A. VAN DE, 1989: *De rol van de eerste stadsuitbreiding 'het Zand' in de ontwikkeling van 's-Hertogenbosch (1889-1914)* (onuitgegeven).

TEULINGS, C., 1951: *Jeugd in een oude stad* ('s-Hertogenbosch).

VOS, A., 2007: 'De Esplanade. Een verdwenen plein', *Bossche Bladen*, nr. 2, p. 2-6.

[ZUIJLEN, R.A. VAN], [1874-1878]: *Geschiedenis der stad 's-Hertogenbosch, voor zoover betreft hare vestingwerken en de gronden, waarop die zijn aangelegd en gebouwd, van hare poorten en bruggen, buskruit- en andere krijgsmagazijnen, van af de vroegste tijden, benevens van hare rivieren, waterleidingen en visscherijen*. Onuitgegeven. Aanwezig in de bibliotheek van Erfgoed 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, kenmerk Hd 1300.